

WER-IZ-WER, I.J. Singer

Fred Borensztajn

In de vorige nummers van Grine Medine zijn in de wer-iz-wer rubriek portretten geschetst van Sjolem Aleichem, Itzik Manger, Mendele, Nachman van Bratislav en Eliëzer Steinbarg. Dit keer is Singer aan de beurt - niet de Nobelprijswinnaar, maar zijn tien jaar oudere broer Israel Jehosjoea. Is het een litteraire speling van het lot dat Basjewitsj Singer, die tot Jehosjoea's dood in 1944, geheel in de schaduw stond van zijn destijds beroemde broer, nu over de hele wereld bekend is, terwijl Jehosjoea bij het niet-Jiddisj-lezende publiek volledig onbekend is, hoewel de laatste volgens de kenners mogelijk een 'grotere' schrijver is dan Basjewitsj? Of zijn er goede verklaringen voor te vinden, bijvoorbeeld dat Basjewitsj de tijd mee had of dat zijn wat erotisch getinte korte verhalen meer aantrekkingskracht uitoefenen op een groot publiek dan de 'zware' romans van zijn broer? Basjewitsj noemt zijn broer zijn grote - en enige - leermeester. Sinclair⁵ zegt dat Basjewitsj zich niet heeft willen optrekken aan de roem van zijn broer. Hij noemt zich in Amerika juist Basjewitsj in plaats van Singer om zich te onderscheiden. Hij wordt sterk gedomineerd door zijn oudere broer en begint eigenlijk pas te publiceren na diens dood.

Bilgorei

Wie was Jehosjoea Singer? Hij wordt op 30 november 1893 geboren in Bilgorei, een klein Pools stadje in de buurt van Lublin; zijn grootvader, bij wie het gezin in huis woont, is de rav van Bilgorei. Op driejarige leeftijd verhuist hij met zijn ouders en zijn twee jaar oudere zuster (de latere schrijfster Esther Kreitman) naar Leontsin, een uithoek aan de Pools-Oostenrijkse grens, waar zijn vader na lang zoeken een klein rabbijnenpostje heeft gevonden. Zijn grootvader kijkt enigszins neer op deze benoeming. Hij is zeer teleurgesteld in zijn schoonzoon, die hij vijf jaar lang in huis heeft genomen om zijn studie af te maken, maar die het 'verdomd' heeft Russisch te leren (Polen staat op dat moment onder Russische heerschappij en om voor een serieuze benoeming in aanmerking te komen, moet de kandidaat-rabbin een examen-Russisch doen). Pinchos Mendl, Jehosjoea's vader, bracht zijn tijd liever door met het 'discussieren' met zijn chassidische medestudenten. De rav van Bilgorei is een *misnaged*, dat wil zeggen een tegenstander van het chassidisme, en vindt zijn schoonzoon een dromer, een nietsnut en een fantast. Jehosjoea's moeder, Batsjewa, heeft dezelfde instelling en visie als haar vader, maar verwerpt diens voorstel zich van haar man te laten scheiden. Ze voelt zich echter totaal niet thuis in het kleinburgerlijke sjetel Leontsin; de tegenstelling tussen zijn ouders is van grote invloed op Jehosjoea's jeugd. Hij heeft meer op met zijn vrome, maar intelligente en rationalistisch denkende moeder dan met zijn diep gelovige en naïeve vader. Basjewitsj lijkt in *In main tatns besdn-sjtoeb*³ eerder partij voor zijn vader te kiezen.

Jehosjoea is een nieuwsgierig kind dat graag tekent en buiten speelt - zaken die indruisen tegen het regime thuis - en zich op iets oudere leeftijd sterk begint te interesseren voor wereldse onderwerpen. Basjewitsj beschrijft hoe zijn broer, nog wel gekleed in de traditionele kledij van een jesjwestudent, zijn tijd voor een deel besteedt aan schilderen en het lezen van niet-religieuze boeken en met zijn moeder over Copernicus, Darwin en Newton discussieert, dit alles tot grote ontzetting van zijn vader, die vindt dat elke minuut die niet aan de talmoed wordt besteed, zondig is. Esther Kreitman beklagt zich in haar roman⁴ over haar broer (Michoïl in het semi-autobiografische boek) - hij die mócht studeren - dat hij meer in spel dan in de tora-studie was geïnteresseerd. Ook lezen we bij haar dat 'Michoïl', tot ergernis van zijn vader, de spot drijft met een plaatselijke tsadik - ze wonen inmiddels in Radzymin - en voor zijn medestudenten van de jesjiwe satires schrijft. Op achttienjarige leeftijd breekt Jehosjoea met de tora-studie - het klassieke verhaal - en gaat bij een familie in Warschau wonen. Hij wil zich algemeen ontwikkelen, neemt privé-lessen en vindt allerlei baantjes om in zijn levensonderhoud te voorzien. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog moet hij dienst nemen in het leger van de tsaar. Zijn vader is bang dat hij naar het front wordt gestuurd en probeert hem over te halen zichzelf te verwonden. Jehosjoea weigert en zegt spottend dat er al genoeg kreupele joden zijn. Later deserteert hij uit het leger, duikt met valse papieren onder bij een kunstschilder in Warschau en gaat schilderen.

Basjewitsj beschrijft het schildersatelier³. Hij is door zijn moeder naar Warschau gestuurd om zijn oudere broer eten te brengen. Hij moet zelf dan een jaar of dertien, veertien zijn en is geschokt wanneer hij overal op het atelier naaktschilderijen ziet. Wat een stap van de *besdn-sjtob* van zijn vader naar dit atelier, denkt hij bij zichzelf (bet-din-sjtob is de kamer in het huis van de rabbijn waar recht wordt gesproken).

Jehosjoea komt vrij snel tot de ontdekking dat hij geen groot schilder talent is en beter kan gaan schrijven. Ook die bezigheid kan geen genade vinden in de ogen van zijn vader. Het schrijven van niet-religieuze boeken is bijna even erg als *zich sjmadden*.

Zijn interesse in de politiek en de wereld drijft Singer na de oktober-revolutie naar Rusland – een communist zal hij er niet worden. Hij gaat in Kiev wonen, trouwt, werkt er o.m. als havenarbeider en begint nu echt te schrijven. Eind 1921 keert hij met zijn gezin terug naar Warschau. In 1923 wordt *Perl* gepubliceerd, welk verhaal direct de aandacht trekt van Abe Cahan, de redacteur van het in Amerika verschijnende *Forverts*. Nu beginnen de goede jaren. Singer wordt aangesteld als correspondent van de *Forverts*, wat hem een goede boterham bezorgt. Hij haalt zijn jongere broer Basjewitsj naar Warschau en bezorgt hem een correctors-baan bij een van de bladen. Zijn Warschause collega's zijn nogal afgunstig – ze nemen hem ook zijn anti-stalinistische gezindheid kwalijk - en zeggen niet te begrijpen hoe iemand zich zowel met 'sensatie-journalistiek' kan bezighouden als met literatuur. Singer trekt zich de kritiek zo aan dat hij op een gegeven dag een brief schrijft aan de Jiddisje pers dat hij de literatuur 'opgeeft'⁷. Na een paar jaar begint hij toch weer te publiceren.

Josje Kalb

Met de verschijning van *Josje Kalb*, in 1932, wordt Singer in een klap beroemd; vooral wanneer er in New York een theaterproductie van wordt gemaakt. Het verhaal van Josje Kalb, een man die zijn vrouw in de steek laat en jaren later als een ander personage terugkomt in het sjetel, gaat terug op een anekdotisch verhaal dat Jehosjoea thuis van zijn vader heeft gehoord. Enkele, min of meer gehate, personen uit zijn jeugd in Radzymin zijn in de roman terug te vinden. Het boek geeft een zeer negatief beeld van de chassidische hoven met hun wonderrebbes, persoonsverheerlijking, kleingeestigheid en bijgeloof. Wie een wat al te romantisch beeld heeft van de chassidie in Oost-Europa zij de lezing van Josje Kalb warm aanbevelen. Het succes van Josje Kalb brengt Jehosjoea naar Amerika, met in zijn spoor Basjewitsj die zijn broer daar eeuwige dank voor is verschuldigd. Van de werken die hij in Amerika schrijft zijn de familieromans *De broeders Asjkenazi* en *De familie Karnovski* het bekendst. Naar Amerika neemt Jehosjoea alleen zijn jongste zoon, Jozef – zie de pentekening van zijn hand – mee. Zijn oudste zoon, Jasja, sterft in Europa, wat volgens vrienden van Singer zijn verdere leven zal tekenen. Naar buiten toe is hij vriendelijk en vrolijk, maar inwendig een sombere en haast wanhopige man. Ook de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog grijpen hem diep aan. De joden moeten afrekenen met hun tragisch lot, vindt hij en begint te denken aan emigratie naar Palestina. Zover komt het niet, geheel onverwacht sterft hij in 1944, op vijftigjarige leeftijd.

Twee jaar na zijn dood wordt zijn laatste boek *Foen a welt vos iz nisjto mer*, gepubliceerd. Het was al eerder in afleveringen verschenen in de *Forverts*. Het is een autobiografie, die uit drie delen en 1500 pagina's had moeten bestaan. Het zijn er maar 267 geworden. *Foen a welt* is het mooiste Singer-boek (inclusief die van Basjewitsj) dat ik ken. Hieronder een paar fragmenten uit het derde hoofdstuk (vertaling FB).

Foen a welt vos iz nisjto mer

אונדזער שטוב איז געווען אן אומעטיקע, און איך האָב דעריבער פון קינדווייז אָן נישט ליב געהאט די היים, נאָר די גאס.

שולדיק אין דעם אומעט אין הויז איז, ערשטנס געווען די תורה, וואָס האָט אויסגעפילט יעדן ווינקל און געלייגט זיך שווער אויפן געמיט פון די מענטשן. עס איז געווען מער בית-המדרש ווי שטוב, א הויז פון גאָט, אָנשטאָט א הויז פון מענטשן; צווייטנס, איז שולדיק געווען אין דעם דער נישט-צוגעפאסטער זיווג צווישן טאטע-מאמע.

טאטע-מאמע וואָלטן געווען א צוגעפאסטע פאָר, ווען די מאמע וואָלט געווען דער טאטע און דער טאטע – די מאמע. אָבער דער פאל איז געווען פארקערט.

Bij ons thuis heerste altijd een wat sombere sfeer, vandaar dat ik als kind liever op straat speelde dan binnen was. De somberheid thuis was in de eerste plaats een gevolg van de alomtegenwoordigheid van de tora. Ieder hoekje in huis ademde de geest van de toire en iedereen die binnen of buiten liep werd erdoor achtervolgd. Ons huis was meer een soort *bet-midrasi*, waar gedawwend en geleerd werd dan een plaats om te wonen, meer een godshuis dan een plaats waar mensen samenleefden. In de tweede plaats werd de sfeer thuis bepaald door het verschil in levensvisie van mijn ouders. Ze zouden een goed paar zijn geweest, wanneer mijn moeder de man was geweest en mijn vader de vrouw. Maar zo was het natuurlijk niet.

I. J. Singer

I. B. Singer

Volgt een beschrijving van het uiterlijk van zijn ouders, waaruit moet blijken dat zijn moeder een 'manlijker' voorkomen heeft dan zijn vader.

ווי פיזיש, אזוי זיינען זיי אויך געווען גייסטיק שטארק פארשידן. מיין פאָטער איז, אמת, געווען א ייד א למדן און א מחדש; אָבער קיין גרויסער חריף איז ער נישט געווען. ער איז געווען מער מענטש פון הארץ ווי פון מוח. ער האָט אויך גענומען זאכן גוטמוטיק, און נישט ליב געהאט אריינצודרינגען צו-טיף אין ענינים. ער האָט בכלל נישט ליב געהאט אַנצושטרענגען זיך צופיל. ער האָט אויך קיינמאָל נישט געצווייפלט אין זאכן. ער האָט געלויבט מענטשן און נאָך מער גאָט, זיין גלויבן אין גאָט, אין זיין תורה און אין צדיקים איז געווען ממש אָן א גרענעץ. ער האָט קיינמאָל נישט איבערגעטראכט גאָטס דרכים. נישט געהאט קיין פאריבל, נישט געוואוסט פון קיין ספקות. עס איז גענוג געווען, אז אזוי איז געשריבן אין דער תורה. אויך אין פרנסה-זאכן האָט ער זיך נישט געזאָרגט. ער האָט זיך פארלאָזט אויף גאָט, אז ער וועט אים שוין שפּיזן, ווי ער שפּיזט אלע זיינע ברואים, פון וויזל-טיר ביז דעם קלענסטן באשעפעניש. זיין בטחון האָט דערגרייכט ביז נאיוויטעט.

"ס'עט שוין זיין, מיט גאָטס הילף, רעכט," איז געווען זיין באליבט וואָרט יעדעס מאָל, ווען עס איז געווען שלעכט...

מיין מוטער איז, ווי איר פאָטער, דער בילגארייער רב, געווען א גרויסע בעל-תכליתניצע, א זאָרגערין, א צווייפלערין, א קאָפּ-מענטש, וואָס האָט תמיד געטראכט, אריינגעדונגען אין זאכן, פאָרויסגעזען זאכן, ליב געהאט צו פארטיפן זיך אין ענינים, ארויפוארפן אויף זיך דאגות, טראכטן וועגן מענטשן, וועגן דער וועלט, וועגן גאָט און זיינע דרכים, פארטיפן זיך אין יעדן זאך. מיט איין וואָרט: זי איז געווען דורכאויס אינטעלעקטואל, א יידענע מיט א מאנסבילישן קאָפּ. זי האָט מיין פאָטער ליב געהאט...

Behalve in uiterlijk verschilden ze ook sterk in karakter. Mijn vader was wat je noemt een talmoedgeleerde en iemand met oog voor vernieuwingen, maar geen scherpe geest. Hij was meer een gevoelsmens dan een denker. Ook iemand die de dingen wat luchthartig opvatte en niet de ambitie had tot de kern te willen doordringen. Hij hield er niet van zich al te veel in te spannen en was er de persoon niet naar om alles van twee kanten te bekijken. Hij prees mensen en God en had een heilig vertrouwen in God, de tora en *tsadikim*, vrome leidsmannen. Hij verwonderde zich nooit over Gods ondoorgrondelijke wegen en had geen gevoelens van wrok of twijfel. Het was voldoende dat het zo en zo stond opgeschreven in de

wetsboeken. Ook met de vraag hoe er brood op de plank moest komen hield hij zich niet bezig; hij verliet zich op de Heer. Die zou er wel voor zorgen dat hij te eten had. Hij zorgde immers voor al zijn schepselen, van de oeros tot aan het allerkleinste schepseltje. Mijn vaders vertrouwen grensde aan naïviteit.

‘Met Gods hulp komt het allemaal goed,’ was zijn geliefde uitspraak, wanneer het slecht ging...

Mijn moeder was, net als haar vader, de rav van Bilgorei, een vrouw van *tachles*, praktisch ingesteld. Maar ook iemand die zich zorgen maakte en twijfelde; een vrouw met een goed verstand, die over alles nadacht en zich in dingen verdiepte. Ze voorzag vaak wat er ging gebeuren en trok de zorgen naar zichzelf toe. Ze dacht na over het leven, over God en wat er door zijn toedoen geschiedde, met één woord: een intellectueel, een vrouw met de mentaliteit van een man.

Ze had mijn vader echter lief...

I. J. Singer

Esther Kreitman

Een paar bladzijden verder vertelt Singer hoe hij als klein jongetje een keer een gek poppetje heeft getekend op de omslag van een religieus boek en hoe zijn meestal milde moeder daar kwaad over wordt; op boeken schrijven is een zonde, zegt ze.

אלץ איז געווען א זינד: זאָגן אויף מאיר דעם מלמד, אז ער איז א מעשווגענער, איז געווען א זינד; כאפן פליגן אום שבת, איז געווען א זינד; לויפן איז געווען א זינד, ווייל עס איז נישט מעשה-ייד, נאָר מעשה-שייגעץ; שלאָפן אָן א יארמעלקע, אפילו אין דער הייסטער זומער-נאכט, איז געווען א זינד; אָנשפארן זיך אויף די קניען אויף א בענקל, איז געווען א זינד; אויסמאַלן מענטשעלעך, איז א זינד. וואָס מען האָט נישט געטאָן, איז געווען א זינד. ליידיק-גיין איז אוודאי געווען א זינד. "וואָס גייסטו ארום ליידיק?" האָט מיך מיין פאָטער געמוסרט יעדעס מאָל וואָס ער האָט מיך געזען זיך שפילן. "א ייד טאָר נישט ארומגיין ליידיק, נאָר בעסער לערנען." דער "ייד" איז געווען א קינד, וואָס האָט צען שעה א טאָג זיך געשטיקט אין א חדר, אָבער דאָס איז נאָך אלץ געווען ווייניק...

Alles was een zonde: Meir, de *melamed* een gek noemen was een zonde; vliegen vangen op sjabbes was een zonde; rennen was een zonde, want dat deden alleen gojim; slapen zonder keppeltje, al was het een stikkende zomernacht, was een zonde; op je knieën gaan zitten op een bankje was een zonde; poppetjes tekenen was een zonde. Wat je niet deed, was een zonde. Niets doen was natuurlijk helemaal een zonde.

‘Waarom loop je niets te doen?’ maakte mijn vader me een standje, wanneer hij me zag spelen. ‘Een jood moet tora leren.’

Die ‘jood’ was nebisj een kind dat die dag al tien zware uren in het *cheder* had gezwoegd, maar dat was niet genoeg...

De ergste dag van de week is de sjabbat. ‘s Ochtends vroeg gaat hij met zijn vader mee naar sjoel. Andere kinderen spelen al buiten, maar hij moet tot de middag bij zijn vader blijven, die het langst

van iedereen in sjoel blijft. Dan gaan ze naar huis om de, inmiddels koude, tsjolnt te eten. Meteen na het bensjen legt zijn vader zich ter ruste; zo ook zijn moeder. Ga jij ook maar slapen, zeggen ze tegen hem. En als hij daar geen geduld voor heeft, moet hij maar een mooi stichtelijk boek gaan lezen...

איך האָב ארײַנגעקוקט אין די מוסר-ספרים, וואָס האָבן געהאלטן אין איין רעדן וועגן דעם הבל-הבלים פון דער וועלט, און איך האָב זיי געהאסט דערפאר. מיך האָט געצויגן צו שפיל, צו די פרייע פעלדער, צו זון און ווינט און וואסער און יינגלעך. די וועלט איז נישט געווען קיין הבל-הבלים, נאָר אומגעהויער שיין און פול מיט פרייד. יעדער בוים, יעדעס פערד וואָס האָט זיך געפאשעט אויף דער לאַנקע, יעדעס יונג לאַשאקל יעדער סטויג היי, יעדער בושל, יעדע גאנדז מיט גענדזעלעך האָט מיך גערופן, אָנגעפילט מיך מיט שמחה, מיט לעבן און לוסט. איך האָב אָפגעווארט די ערשטע מינוט ווען טאטע-מאמע זײַנען אנטשלאָפן געוואָרן און ווי א גנב זיך ארויסגעשלייכט פון דער תפיסה פון תורה, יראת-שמים און יידישקייט.

גיד, טאטע-מאמע זאָלן זיך נישט אויפכאפן און אָפהאלטן מיך, בין איך געלאָפן צו דער פרייער, אָפענער, זון-באגאָסענער וועלט, וואָס אלע צדיקים האָבן זיך פארלייגט אויף איר צו פארמיאוסן זי אין מײַנע אויגן, אָבער זיי האָבן זי בלויז שענער און אַנציענדיקער געמאכט. די יינגלעך אויפן פאשע-פעלד הינטערן שטעטל האָבן מיך באגעגנט ווי אן אייגענעם.

Ik keek in de *moeser-sforim*, de stichtelijke boeken, die als in Prediker handelden over de ijdelheden van deze wereld en ik verafschuwde ze. Ik had zin om te spelen, in de buitenlucht te zijn, de zon, de wind en het water op te zoeken, maar bovenal met vriendjes te spelen. De wereld bestond niet uit ijdelheden, maar was volgens mij juist prachtig en vol vreugde. Het was alsof iedere boom, ieder paard dat in de wei graasde, ieder jong veulentje, iedere hooistapel, iedere ooievaar of gans met jongen me riepen, me met vreugde en levenslust vervulden. Ik wachtte slechts op het moment dat mijn ouders in slaap zouden vallen om als een dief in de nacht naar buiten te sluipen en de gevangenis van tora, vroomheid en *jidisjkeit* te ontvluchten.

Zo snel mijn voeten me konden dragen en stilletjes om mijn ouders niet wakker te maken rende ik de vrije, zonovergoten, wereld in die de vrome moralisten met alle geweld zwart voor me wilden maken, maar die in mijn ogen alleen maar mooier en opwindender was geworden.

De jongens van het *sjtetl*, die zich op het weiland aan de rand van het dorp hadden verzameld, namen me op alsof ik een van de hunne was.

Bronnen

- 1) J.J. Singer, Foen a welt wos iz nisjto mer, 1946; Van een wereld die voorbij is, 1989
- 2) J.J. Singer, Dertsejloengen: A fremder, 1949
- 3) J.B. Singer, Main tatns besdn-sjtoeb, 1979; Hof van mijn vader, 1992
- 4) Esther Kreitman, Der sjedim tants, 1936; Een meisje van niets, 2000
- 5) Clive Sinclair, The brothers Singer, 1983
- 6) Aharon Tseitlin, J.J. Singer, Der mentsj oen der kinstler (Inleiding bij de boekuitgave van Foen a welt)
- 7) Melech Ravitch, Dos maise-boech foen main lebn, band 3, 1975 (Singer zweert de literatuur af); Leksikon, deel I: hierin beschrijft Ravitch, op pagina 96, een bezoek dat Singers moeder in 1934 aan het bureau van de schrijversbond bracht. 'Ze komt bij mij binnen, een tenger, pittig, kleinsteds vrouwtje van een jaar of zestig, met een hoofddoek om. Ze komt het recente adres van Basjewitsj vragen. Ik herken onmiddellijk in haar de moeder van de Singers. Ze is een miniatuur afbeelding van haar kinderen, hetzelfde gezicht. Ze blijkt graag een gesprek met mij te willen voeren en vraagt honderd uit. Ze wil alles kort en duidelijk weten, én naar waarheid...'

A fremder

Op het internet is een prachtig verhaal van I.J. Singer te vinden: *A fremder*.

De Jiddische tekst – in oisjes – is te vinden op <http://shakti.trincoll.edu/~mendele/tmr/fremder.pdf>

Bij het lezen wordt gebruik gemaakt van de Acrobat Reader. Als die al niet op uw harde schijf staat, kan dit programma gratis worden opgehaald op www.adobe.nl De getranscribeerde tekst (Yivo-transcriptie) is te vinden op: <http://shakti.trincoll.edu/~mendele/tmr/tmr03011.txt>.

Dit is een gewone tekst die iedereen kan lezen.